

Salt- og Stivelseindustri i Vardeegnen i forrige Aarhundrede.

Af Overlærer **J. Olsen** i Varde.

I. Saltkogeriet i Vesterherred.

I Indberetning til det kongelige Rentekammer 1828 omtales Saltkogeriet i Vesterherred som den Industriegren, „der næst de sorte Potter“ (Jydepotterne) havde den største Betydning for Vardeegnen.

Grunden til denne Industri, siger ovennævnte Beretning, skyldes det Faktum, at naar Vesterhavet i Sommertiden trækker sig tilbage fra den Højde, det plejer at naa i Stormtiden, bliver der enkelte Steder særlig paa Skallingen, men forresten ogsaa langs med hele Stranden lige op til Nymindegab, større Vand-samlinger afgrænsede fra Havet ved et mellemliggende Højdedrag af Sand. Den saaledes dannede Indsø, der altsaa ikke mere staar i Forbindelse med Havet — ofte tæt inde under Klitterne —, kan i Solskin og tørt Vejr svinde mer og mer, indtil Vandet er fordampet, og det i Vandet opløste Salt lægger sig ovenpaa Sandet som en Skorpe dannet af en Masse smaa Saltkrystaller. Denne Saltflage, der efter gamle Folks Beret-

ning¹) for de dybere Smaasøers Vedkommende kunde have en Mægtighed af indtil 2 Tommer, slog man saa i Stykker, og med River, som særlig vare indrettede til dette Arbejde, rev man saa Stykkerne sammen i Bunker, fyldte dem i Sække og læssede dem paa Vogne, sommetider indtil 5 Tønder paa hver Vogn. De mægtigste Saltlag vare i Reglen de, der havde lejret sig nærmest inde under Klitterne. En regnfuld Sommer var uheldig for denne Indvinding af Salt, idet der ved Dele af Saltskorpen opløstes og trak ned i de dybere Lag af Sandet.

Naar Saltet saa var kommen i Hus, bleve de enkelte Stykker Saltskorpe yderligere knuste og derpaa fyldte i Kar, der lignede dem, man brugte ved Ølbrygning — altsaa med en Halmsi i Bunden. Naar dette var sket, fyldte man Vand oven i Karret. Dette opløste saa efterhaanden Saltet, indtil hele Opløsningen var mættet med Salt og sivede gennem Halmsien og Hullet paa Karret ned i et nedenunder staaende større Kar. Man fyldte saa nok en Gang Vand paa Saltsandet for at opløse Resten af Saltet, og denne Opløsning sivede ligeledes gennem Halmsien ned i Karret med den koncentrerede Opløsning, medens Sandet samlede sig paa Bunden af det øverste Kar, hvor det holdtes tilbage af Halmen.

Det saaledes mer eller mindre saltmættede Vand i det nederste Kar var nu efterhaanden blevet til en kraftig Lage, der hældtes op i store Kobbergrubekedler. Naar disse vare fyldte, fyrede man under dem, indtil Vandet var fordampet, og der kun fandtes det rene Bundfald af udkrystalliserede Saltpartikler tilbage —

¹ Meddelelsen skyldes en fhv. Gaardmand Lorentz Davidsen (85 Aar gl.) i Ho.

et Produkt, der efter nulevende Folks Beretning¹ i Hvidhed og Udseende ikke var til at skelne fra det da almindeligt benyttede Lyneburgersalt. Det, som voldte mest Bryderi, var Vanskeligheden med at skaffe det Brændsel, der krævedes til Vandets Fordampning. Man brugte i Reglen Klyne og regnede saa 2 Læs Klyne til hver Tønde Salt, man vilde udvinde. Klynen kostede dengang almindelig en Rigsort Læsset, hvorved Udgiften for hver Tønde Salt beløb sig med Arbejds-løn og Brændsel til 1 Rigsdaler Hamb. Courant eller omtrent 3 Kr. 20 Øre i vore Penge, medens Lyneburgersaltet kostede 3 Rigsdaler H. C. eller henved 10 Kr. pr. Tønde.

Den ovenfor beskrevne Udvindingsmaade anvendtes imidlertid væsentlig kun af de nærmest boende; men Saltindustrien dreves ogsaa af Folk, der boede baade 3 og 4 Mil inde i Landet, saaledes ogsaa af de Sogne, der ligge østen for Varde, og disse Folk toge meget ofte baade Kar, Kedler og øvrige Redskaber med i Vogne ud til Havet, hvor de da opholdt sig, indtil de havde udvundet 3—4 ja 5 Tønder Salt, hvormed de saa kørte hjem. Kammerjunker Wedel Heinen, der var Borgmester i Varde i første Halvdel af det 19. Aarhundrede, fortæller, at han har talt med Folk, der kørte gennem Varde med 5 Tdr. Salt, som de havde udvundet paa Skallingen. Naar man nu erindrer, at de tjente mellem 6 og 7 Kroner for hver Tønde Salt, de skaffede sig paa denne Maade, hvor de ellers skulde have benyttet Lyneburgersalt, saa blev dette paa 5 Tønder en ren Fortjeneste af imellem 30 og 40 Kroner, hvilket slet ikke var saa ringe en Sum i de Tider.

¹ Ogsaa her er den tornævnte Lorentz Davidsen min Hjemmelsmand.

Det Salt, Folk ikke selv kunde bruge, blev saa afhændet dels til Købstæderne og dels til Slægt og Venner i andre Egne af Landet; en Del førtes ogsaa længere bort. I Indberetning til det kongelige Rentekammer meddeles saaledes, at i Aarene 1825—26 blev der ikke brugt en eneste Pot Lyneburgersalt i hele den Del af Vesteregnen, der kan henregnes til Vardes Op-land.

I Dalgas's Indberetning til det kongelige Landhus-holdningsselskab 1830 skriver han, at i gode 3: tørre solhede Somre som f. Eks. 1825—26 kunde man se mellem 2 og 300 Vogne ad Gangen ude paa Skallingen for at samle Saltskorpe, og en nulevende Mand i Ho og hans Hustru, der begge nærme sig de 90, har fortalt, at de ofte har set Vognrækker paa 20 à 30 Vogne køre gennem Ho By paa Vejen til eller fra Skallingen. Dalgas beretter endvidere, at der i gode Aaringer, altsaa tørre Somre, kunde indvindes flere Tusinde Tønder Salt. Efter et løst Skøn er der saaledes enkelte Aar indvundet 5 à 6000 Tønder Salt, hvorved der altsaa er sparet c. 50 à 60.000 Kroner, der ellers skulde have været betalt for Lyneburger Salt.

Den daværende Præst i Aal, Pastor Stokholm, indberetter da ogsaa til det kongelige Landhusholdnings-selskab, at han har opfordret Beboerne i Vesterherred til at danne Interessentskaber med Saltkogeriet som Formaal. Det vilde have Betydning i økonomisk Henseende — skriver han — baade for Staten og Landet, og det vilde tillige efter hans Formening føre til, at selve Udvindingsprocessen fandt Sted under heldigere Forhold. Særlig klager han over, at man flere Steder ikke passede paa at faa Saltet fuldstændig rensat, og det mærkedes paa en uheldig Maade derved, at Smør-

ret, Flæsket og Kødets, der blev saltet med dette Produkt, ikke holdt sig saa godt som det, der var saltet med Lyneburgersalt. Saaledes kunde man ofte henad Foraaret træffe Flæsk, der var helt slimet, og det var, fordi de urene Dele af Saltet ikke vare helt fjernede.

En anden Ulempe var den, at man kogte den indvundne Lage i Kobberkar. Disse vare vel fortinnede til at begynde med, skriver Wedel Heinen; men Fortinningen var paa mange Steder faldet fra i Tidens Løb, og saa kom Saltlagen i Berøring med Kobberet, som derved angrebes, hvilket atter bevirkede dels, at Karret blev ødelagt og dels, at det indvundne Salt blandedes med giftige Kobberforbindelser, der kunde bevirke Mavesygdomme. Af disse forskellige Grunde foreslaar derfor baade Kammerjunker Wedel Heinen og Pastor Stokholm, den første i sin *Skrivelse til Landhusholdningsselskabet*, den sidste i „*Historisk-statistisk Maanedsskrift for Ribe Stift*“, at der maatte blive sendt nogle kyndige Folk til Skallingen for at undersøge og i det hele studere Forholdene og saa udarbejde en trykt Vejledning til Hjælp og Vejledning for Saltkogerne. Pastor Stokholm foreslaar først, at den før nævnte Vejledning blev trykt i en hel Del Eksemplarer, og at Skriftet saa omdeltes gratis til alle dem, der befattede sig med Saltkogeriet; men siden er han imidlertid, efter hvad han mener, kommen ind paa en mere praktisk Løsning af Spørgsmaalet, idet han foreslaar at sætte det hele i Almanakken.

Saavidt jeg kan skønne, har denne Industri haft sin Blomstringstid mellem Aarene 1820 og 1840. Efter sidstnævnte Aar begyndte den at blive mindre og mindre, og allerede i 1850 var den svundet ind til det

ubetydelige, men som allerede meddelt, i Tyverne, Trediverne og tildels i Fyrerne havde den stor Betydning for hele Vesteregnet, særlig for Ribe Amt.

II. Stivelse- eller Kartoffelmelsindustrien i Østerherred.

Som Saltindustrien begyndte at gaa tilbage, begyndte der i Vesteregnet en anden at komme frem, nemlig Stivelse-Industrien. Det var dog ikke saameget i Vesterherred som særlig i Østerherred, at sidstnævnte Industri blev af større Betydning. Maaske burde ogsaa hele denne Virksomhed mere betegnende kaldes Kartoffelmels- og ikke Stivelseindustri. I Trediverne og Fyrerne dreves den nærmest som Husflid. Fremgangsmaaden var nemlig den, at de forskellige Hjem hver for sig anvendte nogle Skæpper Kartoffler aarlig til deraf at udvinde Kartoffelmel. Somme Steder kunde det maaske gaa op til en Tønde; men sjælden eller aldrig til mere.

Man bar sig da ad paa følgende Maade: Først bleve Kartofflerne vaskede saa rene som muligt, derpaa revne af paa et af de almindelige Rivejærn, som fandtes i ethvert Køkken, hvilket Arbejde ofte var Tjenestepigens Bestilling i ledige Aftentimer, og Melet i den derved fremkomne Masse blev saa afsiet gennem en almindelig Mælkesi og derpaa udskyllet i forskellige Hold Vand, som oftest 4 à 5. Jo flere Hold Vand, Melet blev behandlet med, des finere blev det. Efterat være udvasket paa denne Maade hensattes det til Vindtørring, og derpaa tørredes det yderligere enten i Solen eller Ovn. Man plejede saa at brede Melet ud paa

lange Borde og udsætte det for Solvarmen, hvortil der naturligvis krævedes stille Vejr, da det ellers blæste bort, hvis det da var under aaben Himmel. Kunde dette ikke lade sig gøre, benyttede man som før bemærket Ovn-tørring. Var det Ovn-tørring, man benyttede, bredte man det ud paa Borde rundt omkring Kakkelovnen. Det hele var ikke meget vidtløftigt og maa vel, som før bemærket, nærmest henregnes under Begrebet Husflid.

Saa i Fyrerne udvidedes Industrien til, at enkelte Husmænd eller Aftægtsmænd anskaffede sig hver en lille Haandmølle lig en almindelig Slibesten, hvor Bommen var af Træ, men beklædt med gennemhullede Blikplader i Lighed med de førnævnte Rivejærn. Ejerne af saadanne Haandmøller gik da rundt med dem til de Huse og Gaarde, hvor man ønskede at benytte dem og udførte saa Malingen eller Knusningen af Kartoflerne mod en meget ringe Betaling. Alt det øvrige Arbejde udførtes derpaa af Folkene selv.

Denne Fremgangsmaade holdt sig dog ikke ret længe: thi allerede i Slutningen af Fyrerne og Begyndelsen af Halvtredserne udvidedes Industrien meget, idet den mer og mer gik over til Fabrikdrift. Udvidelsen medførte, at der opstod flere større Kartoffelmøller — alene i Tistrup Sogn var der 6 — hvoraf de større drevs ved Vandkraft, de mindre dels ved Heste- og dels ved Haandkraft. Vandkraften havde jo det store Fortrin, at Vandet ikke alene afgav den fornødne Drivkraft til Maskinen, men besørgede ogsaa Kartofflernes Afvaskning, og efter Knusningen Melets Udskylning.

Denne Udskylning fandt Sted gennem en Indretning, der lignede en almindelig Sigte.

Da Industrien i Halvtredserne gik over til ligefrem

Fabrikdrift, indrettedes der ogsaa Vindtørringskamre og Ovn-tørringskamre i større Stil, saa at Produktet af ca. 50 Tønder Kartoffler kunde ekspederes i Løbet af en Dag, hvilket jo ikke var saa lidt, eftersom Udbyttet af en saadan Kartoffelmasse gennemsnitlig kunde være ca. 1600 $\mathring{M}$ Mel.

Paa Uhregaard og Letbæk Mølle i Tistrup Sogn, paa Mølbygaard i Ansager Sogn og Faaborg Mølle i Faaborg Sogn sattes der en betydelig Kraft ind paa denne Sag. Fabrikationen dreves paa alle disse Steder med Vandkraft, og disse fire Fabrikker maa vistnok betragtes som de betydeligste Centra for hver sin Kreds af Kartoffeldyrkere og Kartoffelmelsproducenter.

Paa Letbæk Mølle, der dengang dreves af Sognefoged og Dannebrogsmænd Jens Nielsen, Landstingsmand Niels Møllers Fader, maledes der aarlig i den gode Tid 2500—3000 Tdr. Kartoffler, hvoraf udvandedes ca. 100.000 $\mathring{M}$ Kartoffelmel, der for en stor Del gik til den i 1844 af Drewsen anlagte Papirmølle i Silkeborg. Hvad der ikke gik til Papirmøllen, gik til Købstæderne langs Østkysten, Randers, Aarhus, Horsens, Vejle, Kolding og helt ned til Haderslev, Aabenraa og Flensborg, ja endog længere Syd paa, medens andre Partier gik til Fyen, navnlig til Odense og Svendborg. Der blev ogsaa drevet den Trafik, at enten Fabrikkerne eller Mellemandlerne førte Melet i større Partier til Købstæderne og stykkede det ud for at sælges i mindre Partier. Efter paalidelige Optegnelser er det meddelt mig, at man saaledes paa en Dag godt kunde sælge 5 à 6 Skpd. eller ca. 20 Centner Mel, hvilket jo blev en ret anselig Skilling, særlig naar man, som sket var, kunde faa 12 Skilling eller 25 Øre for Pundet.

Paa Uhregaard, hvis nuværende Ejer dels har hjulpet

sin Fader Thomas Uhre med Driften dels selv drevet den en kort Tid, formalede man aarlig 2000 à 2500 Tdr. Kartoffler og producerede mellem 60—70.000 Pd. Kartoffelmel aarlig, hvorfor man kunde opnaa en Pris af indtil 15 Skilling eller 30 Øre for Pundet.

Den Mand, der først begyndte paa at forvandle Udvinning af Kartoffelmel fra en Husflid til Fabrikdrift efter en større Maalestok, hed Jørgen Nielsen. Han ejede den største Gaard i Hesselho, Tistrup Sogn og var som født til at være Banebryder og Foregangsmand, havde han blot forstaaet at tage Reb i Sejlene og gaa lidt sindigere frem. Som yngre havde han af Interesse for sin Udvikling rejst vistnok baade i England og Tyskland, hvor han med aabent Blik for Fremskridt havde set og hørt meget, som han vilde praktisere ud i Livet, naar han kom hjem; men han spændte sine Kræfter for vidt, saa det gik i Stykker. Han kom derfor til at staa for mange som en Projektmager, der ikke gav sig Tid til at afvente Udbyttet af noget som helst, men stadig pønsede paa noget nyt, ligesom han heller ikke tog det tilbørlige Hensyn til, hvad det kostede. Var han bleven ved Kartoffelmelsfabrikationen, er der ingen Tvivl om, at denne vilde givet ham et godt Udbytte; thi som hans Anlæg var det første, var det, efter hvad de ældre Folk i Sognet kan mindes, ogsaa det største. Men han blev ikke ved Melet; der maatte bringes mere ud af Kartofflerne, mente han, og saa begyndte han paa en Æddikefabrik og derefter paa en Sirupsfabrik. Æddiken var vist i Grunden ikke saa daarlig, medens Sirupen var af en saadan Beskaffenhed, at den vanskelig kunde afsættes; den havde, efter hvad Folk kan mindes, en graalig Farve og var tyndt flydende, næsten som Vand. Dernæst anlagde

Jørgen Nielsen et Mejeri, ligeledes det første i sit Slags. Hensigten med dette var først og fremmest den at producere Ost, navnlig en Slags Sødmælksost, der dengang gik under Navnet „*dansk-engelsk*“ Ost, der vandt stor Indgang rundt omkring i Landet og gav Anledning til, at lignende Mejerier som det i Hesselho blev anlagte rundt omkring; blandt andet kom ogsaa et til i Tistrup Sogn, nemlig i Galtho By og ejedes af Jens Uhre, hvilket Mejeri siden fortsattes af Jes Plauborg.

Men hele denne kombinerede Fabriksvirksomhed kostede jo mange Penge. Jørgen Nielsen maatte stifte Laan paa Laan, først paa Ejendommen og siden mod Kavtion. Navnlig var det de helt eller til Dels mislykkede Sirups- og Æddikefabrikker, der blev hans Ruin. Tilsidst maatte han gaa fra det hele og kunde ikke betale hver sit, hvad han nok tog sig meget nær; thi han var en ærlig Mand, hvis tilsyneladende for store Vidtløftighed bundede i en Virkelyst, han ikke forstod at holde indenfor det opnaaelige, en Interesse for Udvikling og Fremskridt, han ikke forstod at begrænse. Da Midlerne til større Foretagender slap op, spekulerede han paa Konstruktion af Landbrugsmaskiner, og med Modellen til en saadan rejste han saa til København; men han maa vistnok ikke have faaet noget ud af denne sin Opfindelse; thi han døde her i Fattigdom. Vesteregnen skylder ham Tak for, hvad han satte i Gang; thi uden hans Initiativ vilde sikkert hverken Kartoffelmelsindustrien, Ostefabrikationen, Mejerivæsenet eller i det hele Virksomheden og Foretagsomheden paa disse Egne faaet en saa tidlig Fart, som de gjorde. Men han var en Begynder, der greb fejl, hvoraf hans Eftermænd kunde gratis tage Lære, og dette fik maa-ske mere at sige, end mange tænker.

Men vi maa tilbage til Kartoffelmelet. Ligesom Horne Sogn gik i Spidsen for Jydepotteindustrien, saa var det Tistrup Sogn, der langt var det første med Kartoffelmelsfabrikationen. Dette Sogn producerede i de gode Aaringer 250 -300.000 Pund Kartoffelmel med et Forbrug af 8—9000 Tønder Kartoffler. Som man ser, giver dette jo med en Gennemsnitspris af 20—25 Øre pr. Pund en Bruttoindtægt af 60—70.000 Kroner aarlig for et enkelt Sogn.

Men saa maa man jo trække Udgiften fra, først og fremmest for Raamaterialet — Kartofflerne — og saa Arbejdskraften. Til 300.000 Pd. brugtes ca. 9000 Tønder Kartoffler, hvis Pris i Almindelighed bestemtes paa den Maade, at saa mange Skilling, Fabrikanterne fik for Pundet af Melet, saa mange Mark skulde han betale for Tønden af Kartoffler. 25 Øre er jo det samme som 12 Skilling, hvilket altsaa giver 12 Mark for Tønden eller 4 Kroner i vore nuværende Penge. Men da 25 Øre jo var en Topnotering for Pundet af Kartoffelmel, maa man vel gaa ned til mellem 3 og 4 Kroner som Gennemsnitspris. Naar saa Brutto-Indtægten sættes til 60—70.000 Kr. og Raastoffet eller Kartofflerne til ca. 30.000, bliver Nettofortjeneste og Arbejdsløn imellem 30 og 40.000 Kroner til det enkelte Sogn, hvilket jo ogsaa maa kaldes godt i hine Tider.

Arbejdskraften var forresten paa de større Møller ret betydelig, idet der paa disse Steder maatte være 3 à 4 Mand paa Møllen og 1 Mand ved Tørreovnen; men saa varede det hele jo ogsaa kun fra Begyndelsen af September til Slutningen af Oktober, hvoraf September Maaned gav det fineste Mel.

Grunden til, at det gik tilbage med Fortjenesten, og at Fabrikationen som Følge heraf ogsaa tog af, var

den, at Landet oversvømmedes med tysk Mel, der indførtes toldfrit og derfor kunde sælges til 16 Øre Pundet. Men det var nu de herværende Producenter for største Delen selv Skyld i. Sagen var nemlig den, at da man ikke alene i Husholdningen men ogsaa i Papirfabrikationen begyndte at anvende Kartoffelmel, blev Efterspørgslen saa stor, at Regeringens Opmærksomhed blev henvendt paa Sagen. Der kom saa i den Anledning en Forespørgsel til alle de større Producenter angaaende, hvor meget Mel de forment at kunne producere aarlig, for at Regeringen kunde faa Klarhed over, hvorvidt man fra Indlandet kunde tilfredsstille de Krav, Forbruget stillede. Producenterne misforstod imidlertid fuldstændig Regeringens Hensigt med Forespørgslen, idet de mente, at Regeringen pønsede paa ad den Vej at skaffe sig et nyt Skatteobjekt, og var det Mening, at de skulde yderligere beskattes, tænkte de, saa maatte hele Produktionen gøres saa ringe som mulig, og saa opgav de ikke Halvdelen af, hvad de producerede. Da saa Regeringen, der havde Oversigt over Forbruget, fik denne Opgørelse, sagde den meget fornuftig: „Er Produktionen ikke større, saa maa vi lette Indførslen“, og det blev da ogsaa Resultatet. Og havde det været galt før, saa blev det værre nu; thi nu begyndte Tyskerne efter en større Maalestok end tidligere at indføre Kartoffelmel. Lige nede fra Hamborg kom de herind i Landet med deres Mel, og dette var Hovedgrunden til, at det fra Begyndelsen af Tredserne begyndte at gaa saa stærkt tilbage med Kartoffelmels- eller Stivelseindustrien i Vestjylland.
